

УДК 631.17(477)"18"

КОВАЛЕНКО Наталія Петрівна

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека
Національної академії аграрних наук України
вул. Героїв Оборони, буд. 10, м. Київ, Україна, 03127
E-mail: BoikoNP@ukr.net
https://orcid.org/0000-0002-0996-0732

**ОСОБЛИВОСТІ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА
НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ХІХ СТОЛІТТІ**

Анотація. *Встановлено, що у ХІХ столітті аграрне виробництво на українських землях відбувалось відповідно до розвитку продуктивних сил суспільства, його соціально-економічних особливостей і науково-технічного прогресу та ґрунтувалось на узагальненні пріоритетних наукових напрямів і поширенні галузевих наукових знань. Визначено, що здобутки українських вчених з розроблення ефективного господарювання знайшли своє втілення у практиці сільськогосподарських товаровиробників, як поміщиків, так і окремих сільських господарів.*

Ключові слова: *аграрне виробництво; особливості розвитку; галузеві наукові знання; сільськогосподарські товаровиробники*

Нині залишається недостатньо дослідженою безперечно актуальна проблема особливостей аграрного виробництва на українських землях, що входили до складу Російської імперії у ХІХ ст. На історичному шляху свого розвитку технології в аграрному виробництві акумулювали багатівіковий вітчизняний досвід, збагативши його кращим із здобутків зарубіжних напрацювань. Тому надбання вчених аграрної галузі є потужним теоретичним та методологічним базисом для опрацювання практичних рекомендацій щодо формування подальшої стратегії збалансованого землекористування у нашій державі.

Дослідженню особливостей аграрного виробництва на українських землях присвячено праці вчених: І. Д. Примака (2003), П. І. Бойка (2004), М. Т. Вихватенка (2005), В. П. Гудзя (2007), Н. П. Коваленко (2014) та ін. Водночас важливим є дослідження упродовж ХІХ ст. особливостей аграрного виробництва у господарствах поміщиків та окремих сільських господарів, що сприятиме вирішенню проблеми теоретико-методологічного забезпечення з метою перспективного впровадження оптимальних агрофітоценозів у господарствах різної спеціалізації та форм власності на землю.

Метою є встановлення на основі цілісного науково-історичного аналізу особливостей аграрного виробництва на українських землях у ХІХ столітті, що забезпечить використання найістотніших здобутків минулого в сучасній аграрній справі.

До початку XIX ст. на українських землях, що входили до складу Російської імперії, використовували зерно-парову систему землеробства, де у господарствах вся земельна площа перебувала в стані обробітку. Зміна культур відбувалась у вигляді двопільних сівозмін: 1 – пар, 2 – озима пшениця або 1 – пар, 2 – озиме жито; або трипільних сівозмін: 1 – пар, 2 – озимі зернові, 3 – ярі зернові [1, с. 58]. За значного проростання бур'янів використовували трипільні сівозміни з двома полями пару: 1 – пар, 2 – пар, 3 – овес або ячмінь. Ліквідація багаторічного перелугу спричинила різке погіршення якості хліба: знижувався вміст білка та клейковини, зерна ставали дрібними. Ще одним наслідком стало зменшення пасовищ для худоби за рахунок ліквідації трав'янистих перелогів.

У першій половині XIX ст. для розвитку галузевих досліджень в Російській імперії створено перші зразкові казенні ферми. Одним з перший засновників зразкових ферм був міністр фінансів Є. Ф. Канкрін, який у 1824 р. подав до Державного комітету міністрів записку «Про заснування зразкових ферм для вирощування торговельних рослин і поліпшення хліборобства й сільського домогосподарства», яка була офіційно схвалена у 1825 р. [1, с. 62]. На українських землях першою засновано у 1826 р. Луганську зразкову казенну ферму – аграрний навчальний заклад із європейськими стандартами. Це свідчить про початок створення у Донбаському регіоні першого науково-методичного і аграрно-виробничого центру, де впроваджували новітні європейські галузеві наукові досягнення та інтегрували європейський досвід у підготовці фахівців для аграрного виробництва. У 1840 р. Луганську зразкову казенну ферму реорганізовано в Катеринославську навчальну казенну ферму – навчальний заклад для Новоросійського краю з територіями Катеринославської, Таврійської, Херсонської губерній, землями Війська Донського і Кавказу. Новоутворений навчальний заклад надавав комплекс методичних, наукових, практичних і просвітницьких послуг в аграрній галузі. Досягнення та успіхи Катеринославської казенної навчальної ферми як аграрно-виробничого і науково-методичного центру мали не лише регіональне значення й визнання, а й впливали на аграрне виробництво Російської імперії.

У першій половині XIX ст. розвиток аграрних знань зумовив необхідність інтенсивного їх розповсюдження серед населення. У 1837 р. затверджено Міністерство державних маєтностей у складі трьох департаментів, канцелярії, Ради Міністра та Вченого комітету [1, с. 63]. Міністерство забезпечувало завідування державним майном, лісовою справою, аграрною освітою, зібранням та поширенням статистичних аграрних даних, розробленням необхідних заходів для подальшого розвитку окремих напрямів у сільському господарстві. Важливу роль воно відіграло для розвитку галузевих наукових знань у Подільській губернії. Якщо на початку XIX ст. поміщики і селяни Подільської губернії діяли за

старими звичаями в аграрному виробництві: розділяли поля на три частини, орали їх плугами, деякі з яких удобрювали, а в трипільних сівозмінах зерно-парової системи землеробства обов'язково вирощували озиму пшеницю для отримання основного продукту споживання – зерна [2, арк. 45]. То у 1830-х роках деякі поміщики почали розширювати вирощування просапних культур у чотиріпільних сівозмінах [3, арк. 140].

У XVIII – першій половині XIX ст. виявилась значна зацікавленість і безпосередній зв'язок поміщиків з сільським господарством. Основними чинниками, які наблизили поміщиків до безпосереднього ведення сільського господарства, стали значні зміни в загальній економіці країни, що спричинили розвиток промисловості, зростання міського населення та цін на хліб і збільшення експорту сільськогосподарської продукції. Одним із негативних чинників цього явища були несприятливі погодні умови, і перш за все посухи, що призводили до неврожаїв сільськогосподарських культур та голодування людей. Повсюдно спостерігали велику залежність аграрного виробництва від незначних коливань погоди і нездатність протистояти навіть короткочасним посухам, яких у XVIII ст. налічувалось 34, у XIX ст. – 40 посушливих років [1, с. 3]. Але на основних польових масивах безроздільно панували трипільні сівозміни зерно-парової системи землеробства з усіма їх недоліками. Щоб запобігти подальшому зниженню урожаю, потрібно було забезпечити впровадження системи ефективного вирощування сільськогосподарських культур, обробітку ґрунту та удобрення. У першій половині XIX ст. зроблені неодноразові спроби перенесення сівозмін плодозмінної системи землеробства у господарства, що знаходились на українських землях. Проте у більшості випадків популяризація плодозмінної системи землеробства в Російській імперії не досягла успіху, а її практичне освоєння на українських землях часто закінчувалось невдачею.

Одним із чинників, що стримували впровадження плодозмінної системи землеробства у Російській імперії, були особливості експортної політики держави. Основними товарними продуктами Російської імперії у той час було зерно і частково льон. За плодозмінної системи землеробства не забезпечувалось збільшення посівних площ зернових культур, та навіть скорочувалось, порівняно із зерно-паровою системою землеробства. Невиправданим за умов екстенсивних систем землеробства виявилось вирощування у сівозмінах плодозмінної системи землеробства 25% просапних культур. Крім того, значною перешкодою у їх впровадженні були суворі природні умови, особливо посухи, які часто повторювались, і відмова від чистого пару на більшій частині території країни у той час була цілком неможливою. На неудобрених та погано оброблених ґрунтах зайняті пари призводили до отримання низьких урожаїв озимого жита і озимої пшениці.

На початку XIX ст., пристосовуючись до умов зростаючих товарно-

грошових відносин, прагнучи збільшити прибутковість своїх маєтків, частина поміщиків розширяла площі посіву прибуткових на внутрішньому та зовнішньому ринках зернових і технічних культур за рахунок скорочення пасовищ та селянських наділів. в південно-західних губерніях отримали розвиток наступні сільськогосподарські виробництва: бурякосіяння і цукроваріння. Досконаліші землеробські знаряддя, особливо молотарки та віялки, широко застосовували в південних і південно-східних губерніях, де швидко розширювалось виробництво зерна на експорт. У деяких поміщицьких та селянських господарствах центрально-нечорноземних губерній отримала розповсюдження зерно-парова система землеробства з вирощуванням озимого жита, ярої пшениці, вівса, конопель, гороху, льону та травосіяння [4, арк. 12–13].

Перша половина XIX ст. на українських землях характеризується як період розкладу феодално-кріпосницької системи господарювання. Розвиток промисловості та зростання міського населення, збільшення внутрішнього і зовнішнього товарообігу, експорт хліба та підвищення цін на хліб – все це відкривало широкі можливості для піднесення сільського господарства і одержання високих грошових прибутків. Розширення посівних площ зернових культур відбувалось, переважно, шляхом збільшення посівів озимої пшениці, яка стала основною товарною культурою [2, арк. 45; 5, арк. 74]. Крім того, зростали посівні площі технічних культур: льону, тютюну, цукрових буряків [3, арк. 140].

У 1840–1850-х роках на українських землях відмічено значну кількість поміщицьких господарств, які застосовували в аграрному виробництві техніку та удосконалені знаряддя праці. Деякі зрушення спостерігали і в селянських господарствах, хоча особиста залежність більшості селян від поміщиків й тяжка феодална експлуатація гальмували застосування ними удосконалених сільськогосподарських знарядь і вирощування економічно вигідних культур. До удосконалення господарювання вдавалася здебільшого заможна верхівка державних селян, колоністів, а також окремі поміщицькі селяни, що перебували на оброчній повинності. Водночас, відбувалися і певні зміни в розвитку природничих наук. Зокрема, аграрна наука набувала все більше галузевого характеру, а землеробство почало виділятися в окрему самостійну галузь. Все це у цілому сприятливо позначилося на можливостях використання і широкого впровадження нових прогресивних систем землеробства на українських землях, що входили до складу Російської імперії. Але перехід до таких систем землеробства вимагав змін у системі господарювання, на які зважувались тільки деякі поміщики, незважаючи на те, що теоретично і практично ефективність переходу до систем землеробства з багатопільними сівозмінами переконливо була доведена багатьма дослідниками.

У другій половині XIX ст. виникли соціально-економічні передумови для становлення галузевої наукової думки, що було забезпечено селянською реформою 1861 р. [1, с. 85]. Вона створила підґрунтя для розвитку промислового капіталізму, виокремлення та зростання товарності аграрної галузі. Нові вимоги, які встановлювалися до вирощування сільськогосподарських культур, передбачали зростання їх продуктивності та скоростиглості, що потребувало володіння спеціальними знаннями і навиками. Післяреформений період, перш за все, позначився появою нових організаційних форм – земств як органів місцевого самоуправління, впроваджених земською реформою у 1864 р. Земські організації (губернські, повітові) відіграли помітну роль у поширенні аграрної освіти та науки. Вони відкривали сільськогосподарські училища, музеї, дослідні поля та станції, до роботи яких залучали провідних агрономів. Організовували сільськогосподарські виставки, здійснювали закупівлю насінневого матеріалу. Поміщицькі та селянські господарства поступово наближувались до ринкових відносин.

Крім використання удосконалених машин, ширше застосовували агротехнічні заходи. Впроваджували системи господарювання з вирощуванням конюшини, люцерни, бобових культур, вносили як органічні, так і мінеральні добрива. Відбувався перехід від трипільних до багатопільних сівозмін із посівами багаторічних бобових трав та розорюванням перелогів. Розвиток капіталістичного аграрного виробництва, розширення транспортних і торговельних зв'язків зумовили необхідність спеціалізації аграрного виробництва. У зв'язку з цим південні губернії стали виробляти більше товарного зерна, особливо пшениці та ячменю; правобережні та, частково, лівобережні – цукрових буряків, пшениці, жита; господарства Полісся спеціалізувалися з виробництва льону, гречки та картоплі.

У другій половині XIX ст. зерно-парова система землеробства вичерпала свої внутрішні можливості і вступила в протиріччя з потребами розвитку аграрного виробництва. Виходом з цього стану став перехід до багатопільних сівозмін, запровадження яких було не тільки наслідком впливу чи запозичення, а також і результатом еволюції господарських традицій – концентрованого досвіду багатьох поколінь аграріїв. У зерно-паровій системі землеробства була перевага, яка при переході до плодозмінної системи землеробства допускала її трансформацію: застосування у сівозмінах конюшинового поля однорічного використання, а звідси – впровадження четвертого поля [1, с. 86]. Наступним етапом запровадження плодозмінної системи землеробства був посів конюшини в паровому, озимому і ярному полях сівозміни, заключним етапом – закріплення використання плодозмінної системи рішенням сільського зібрання.

Основну перешкоду на шляху переходу землеробства Російської імперії до досконаліших систем вчені-аграрії вбачали у кріпосному праві, яке стало основним гальмом прогресу в сільському господарстві. У районах з виробництва цукрових буряків поширювалось впровадження і освоєння інтенсивніших, порівняно з трипільними, багатопільних сівозмін. Саме із вирощуванням цукрових буряків пов'язана поява нових сівозмін і польового травосіяння, застосування досконаліших землеробських знарядь, впровадження удобрення та ефективного обробітку ґрунту. До причин, які стримували після реформи 1861 р. перехід від традиційної зерно-парової системи землеробства до нових досконаліших належали: залишки кріпосництва і, зокрема, великі поміщицькі землеволодіння та мізерні селянські наділи, обтяжені високими викупними платежами та громадська форма землеволодіння; відсутність у країні аграріїв, що мали сільськогосподарську освіту, та незнання кращих систем землеробства.

Починаючи з 1861 р. здобутки українських вчених з розроблення ефективних систем землеробства знайшли своє втілення у практиці сільськогосподарських товаровиробників, як поміщиків, так і окремих сільських господарів. Із розвитком галузевої науки удосконалювали системи землеробства: у господарствах поміщиків впроваджували 3–6 та 7–12-пільні сівозміни, в яких озиму пшеницю, як основну культуру, вирощували після бобових попередників. У господарствах заможних селян, хуторян, фермерів спостерігалось подальше зростання товарного виробництва, розширювалися посіви зернових та технічних культур, широко застосовувалася передова агротехніка [6, арк. 7; 7, арк. 19]. Якщо у першій половині XIX ст. у деяких маєтках поміщиків Київської губернії надавали перевагу 4-пільним сівозмінам, в яких вирощували озимі хлібні культури (жито і пшениця), кормові трави, овочеві коренеплоди [8, арк. 4–6], то у 1880-х роках впроваджували дванадцятипільну сівозміну з широким набором сільськогосподарських культур: 1 – удобрений пар, 2 – цукрові буряки, 3 – зелений горошок, 4 – озимі, 5 – удобрений пар, 6 – озимі, 7 – цукрові буряки, 8 – ярі, 9 – неудобрений пар, 10 – озимі, 11 – горох, 12 – ярі [9, арк. 1].

Але все ж таки у багатьох губерніях аграрне виробництво здійснювалось застарілими методами. У Волинській, Київській, Подільській, Таврійській та Чернігівській губерніях застосовували переважно двопільні сівозміни із внесенням гною: 1 – озима пшениця, 2 – жито, а третє поле виділяли для лучних сінокошних земель [10, арк. 46]. Впроваджували 3–4-пільні сівозміни перелогової системи землеробства [11, арк. 5–6]; трипільні сівозміни зерно-парової системи землеробства з удобреним паром, у яких вирощували озиму та яру пшеницю, жито, овес, ячмінь, гречку [12, арк. 15; 13, арк. 3–4; 14, арк. 117; 15, арк. 115]. Не зважаючи на значне збільшення посівних площ та кількості засіяного насіння у деякі роки відбувалось зменшення виробництва зерна

[12, арк. 15]. Хоча деякі землевласники почали переходити до плодозмінної системи землеробства із впровадженням травосіяння [16, арк. 19, 31–32; 17, арк. 18–20; 18, арк. 24–25]. Впроваджували п'ятипільні сівозміни з вирощуванням зернових, моркви, картоплі, баштанних, ріжю, вівса; багатопільні зерно-бурякові сівозміни з вирощуванням однорічних трав та внесенням гною і мінеральних добрив.

У господарствах впроваджували багатопільні плодозмінні сівозміни з травосіянням: білою і червоною конюшиною, тимофіївкою, кормовим горошком, безостим стоколосом [19, арк. 53; 20, арк. 11; 21, арк. 35]; без багаторічних трав з посівами однорічних бобових або бобово-злакових культур на зелений корм і сіно та на зерно (горох, боби, квасоля); у бурякосійних районах – плодозмінні сівозміни з цукровими буряками, внесенням добрив і ретельним обробітком ґрунту, що сприяло збільшенню виробництва сільськогосподарської продукції [22, арк. 15; 23, арк. 28; 24, арк. 9; 25, арк. 17–18]. Істотна перешкода в удосконаленні аграрного господарювання полягала у низькій продуктивності праці селян. Основною причиною такого становища було малоземелля, далекоземелля і черезсмужжя, застосування недосконалих агротехнічних заходів, використання застарілих трипільних сівозмін зерно-парової системи землеробства майже на всій території аграрних господарств через відсутність галузевих освітніх шкіл та розвинених поміщицьких господарств і ферм, які могли б слугувати зразком для селян.

Проте, існували великі поміщицькі господарства, площі яких сягали десятків тисяч десятин землі кожне. Найбільшим господарствам, які впроваджували багатопільні сівозміни, належало близько 2 млн. дес., серед яких були володіння Бобринських, Браницьких, Потоцьких, Скоропадських, Харитоненків у Київській, Полтавській, Харківській, Чернігівській губерніях. Але вони мали рідкісне виключення й широке виробництво, що для селянського населення було незрозумілим і неприйнятним. У маєтках графів Бобринських у Київській губернії використовували одинадцятипільну зерно-бурякову сівозміну з однорічними травами, в яких цукрові буряки розміщували після озимих та чорного удобреного пару.

Можна зробити висновок, що у ХІХ ст. аграрне виробництво у господарствах, які знаходились на українських землях, відбувалось відповідно до розвитку продуктивних сил сільства, його соціально-економічних особливостей і науково-технічного прогресу. Воно ґрунтувалось на узагальненні пріоритетних наукових напрямів та поширенні галузевих наукових знань. Істотна перешкода в удосконаленні аграрного господарювання полягала у застосуванні недосконалих агротехнічних заходів через відсутність галузевих освітніх шкіл та розвинених поміщицьких господарств і ферм, які могли б слугувати зразком для селян.

Джерела та література

1. Коваленко Н. П. Становлення та розвиток науково-організаційних основ застосування вітчизняних сівозмін у системах землеробства (друга половина XIX – початок XXI ст.): монографія. Київ: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. 490 с.
2. ЦДІА України. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 1195. ч. 1. 208 арк.
3. ЦДІА України. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 1195. ч. 2. 207 арк.
4. ЦДІА України. Ф. 1958. Оп. 1. Спр. 793. 84 арк.
5. ЦДІА України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 1109. 99 арк.
6. Держархів Київської області. Ф. 2. Оп. 41. Спр. 191. 25 арк.
7. Держархів Київської області. Ф. 804. Оп. 1. Спр. 2521. 99 арк.
8. ЦДІА України. Ф. 2053. Оп. 1. Спр. 130. 12 арк.
9. ЦДІА України. Ф. 2219. Оп. 1. Спр. 235. 1 арк.
10. ЦДІА України. Ф. 442. Оп. 691. Спр. 237. 238 арк.
11. ЦДІА України. Ф. 500. Оп. 1. Спр. 161. 125 арк.
12. ЦДІА України. Ф. 442. Оп. 533. Спр. 183. 53 арк.
13. ЦДІА України. Ф. 442. Оп. 540. Спр. 131. 23 арк.
14. ЦДІА України. Ф. 442. Оп. 712. Спр. 420. 388 арк.
15. ЦДІА України. Ф. 442. Оп. 712. Спр. 424. 415 арк.
16. ЦДІА України. Ф. 442. Оп. 533. Спр. 242. 56 арк.
17. ЦДІА України. Ф. 442. Оп. 534. Спр. 422. 87 арк.
18. ЦДІА України. Ф. 442. Оп. 691. Спр. 237. 641 арк.
19. Держархів Київської області. Ф. 804. Оп. 1. Спр. 120. 56 арк.
20. Держархів Київської області. Ф. 804. Оп. 1. Спр. 1669. 73 арк.
21. Держархів Київської області. Ф. 804. Оп. 1. Спр. 2200. 96 арк.
22. Держархів Київської області. Ф. 1. Оп. 295. Спр. 54874. 205 арк.
23. Держархів Київської області. Ф. 1. Оп. 295. Спр. 65695. 132 арк.
24. Держархів Київської області. Ф. 804. Оп. 1. Спр. 904. 78 арк.
25. Держархів Київської області. Ф. 804. Оп. 1. Спр. 2491. 125 арк.

Коваленко Наталя Петровна

Национальная научная сельскохозяйственная библиотека

Национальной академии аграрных наук Украины

ул. Героев Оборона, д. 10, Киев, Украина, 03127

Особенности аграрного производства на украинских землях в XIX веке

Анотація. Установлено, що в XIX веке аграрное производство на украинских землях происходило в соответствии с развитием производительных сил общества, его социально-экономических особенностей и научно-технического прогресса и основывалось на обобщении приоритетных научных направлений и распространении отраслевых научных знаний. Определено, что достижения украинских ученых по разработке эффективного ведения хозяйства нашли свое воплощение в практике сельскохозяйственных товаропроизводителей, как помещиков, так и отдельных сельских хозяев.

Ключевые слова: аграрное производство; особенности развития; отраслевые научные знания; сельскохозяйственные товаропроизводители

Kovalenko Nataliia

National Scientific Agricultural Library

of the National Academy of Agricultural Sciences of Ukraine

Features of agrarian production on Ukrainian earth in the XIXst century

Abstract. It is set that in the XIXst century an agrarian production on Ukrainian earth took place in accordance with development of productive forces of society, it's socio-economic features and scientific and technical progress and was the base on generalization of priority scientific directions and distribution of branch scientific knowledge. It was determined, that the achievements of the Ukrainian scientists from development of effective management found the embodiment in practice of agricultural commodity producers, both squires and separate rural owners.

Keywords: agrarian production; features of development; branch scientific knowledge; agricultural commodity producers

References

1. Kovalenko, N. P. (2014). *Stanovlennya ta rozvytok naukovo-orhanizatsiynykh osnov zastosovannya vitchyznyanykh sivozmin u systemakh zemlerobstva (druga polovyna XIX – pochatok XXI st.): monohrafiya* [The becoming and development of scientifically-organizational bases of application of home crop rotations in the systems of agriculture (the second half of XIX is beginning of XXI of century): monograph]. Kyiv: TOV «Nilan-LTD», 490 [in Ukrainian].
2. *TsDIA Ukrainy* [Central State historical archive of Ukraine]. F. 442. Op. 1. Spr. 1195. 1. 208 [in Russian].
3. *TsDIA Ukrainy* [Central State historical archive of Ukraine]. F. 442. Op. 1. Spr. 1195. 2. 207 [in Russian].
4. *TsDIA Ukrainy* [Central State historical archive of Ukraine]. F. 1958. Op. 1. Spr. 793. 84 [in Russian].
5. *TsDIA Ukrainy* [Central State historical archive of Ukraine]. F. 51. Op. 3. Spr. 1109. 99 [in Russian].
6. *Derzharkhiv Kyivskoi oblasti* [State archive of Kyiv region]. F. 2. Op. 41. Spr. 191. 25 [in Russian].
7. *Derzharkhiv Kyivskoi oblasti* [State archive of Kyiv region]. F. 804. Op. 1. Spr. 2521. 99 [in Russian].
8. *TsDIA Ukrainy* [Central State historical archive of Ukraine]. F. 2053. Op. 1. Spr. 130. 12 [in Russian].
9. *TsDIA Ukrainy* [Central State historical archive of Ukraine]. F. 2219. Op. 1. Spr. 235. 1 [in Russian].
10. *TsDIA Ukrainy* [Central State historical archive of Ukraine]. F. 442. Op. 691. Spr. 237. 238 [in Russian].
11. *TsDIA Ukrainy* [Central State historical archive of Ukraine]. F. 500. Op. 1. Spr. 161. 125 [in Russian].
12. *TsDIA Ukrainy* [Central State historical archive of Ukraine]. F. 442. Op. 533. Spr. 183. 53 [in Russian].
13. *TsDIA Ukrainy* [Central State historical archive of Ukraine]. F. 442. Op. 540. Spr. 131. 23 [in Russian].
14. *TsDIA Ukrainy* [Central State historical archive of Ukraine]. F. 442. Op. 712. Spr. 420. 388 [in Russian].
15. *TsDIA Ukrainy* [Central State historical archive of Ukraine]. F. 442. Op. 712. Spr. 424. 415 [in Russian].
16. *TsDIA Ukrainy* [Central State historical archive of Ukraine]. F. 442. Op. 533. Spr. 242. 56 [in Russian].

17. *TsDIA Ukrainy* [Central State historical archive of Ukraine]. F. 442. Op. 534. Spr. 422. 87 [in Russian].
18. *TsDIA Ukrainy* [Central State historical archive of Ukraine]. F. 442. Op. 691. Spr. 237. 641 [in Russian].
19. *Derzharkhiv Kyivskoi oblasti* [State archive of Kyiv region]. F. 804. Op. 1. Spr. 120. 56 [in Russian].
20. *Derzharkhiv Kyivskoi oblasti* [State archive of Kyiv region]. F. 804. Op. 1. Spr. 1669. 73 [in Russian].
21. *Derzharkhiv Kyivskoi oblasti* [State archive of Kyiv region]. F. 804. Op. 1. Spr. 22001. 96 [in Russian].
22. *Derzharkhiv Kyivskoi oblasti* [State archive of Kyiv region]. F. 1. Op. 295. Spr. 54874. 205 [in Russian].
23. *Derzharkhiv Kyivskoi oblasti* [State archive of Kyiv region]. F. 1. Op. 295. Spr. 65695. 132 [in Russian].
24. *Derzharkhiv Kyivskoi oblasti* [State archive of Kyiv region]. F. 804. Op. 1. Spr. 904. 78 [in Russian].
25. *Derzharkhiv Kyivskoi oblasti* [State archive of Kyiv region]. F. 804. Jp. 1. Spr. 2491. 125 [in Russian].

Received 09.03.2018

Received in revised form 23.03.2018

Accepted 10.04.2018